

SZÓRAKOZTATÓ OLVASMÁNY ÉS KÖZÖNSÉGE A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Miben gyönyörködött a XVI. századi magyar olvasó? Milyen szövegeket élvezett, milyen olvasmány jelentett számára élményt? És mit írt az író esztétikai örömmel és örömet nyújtva? (Olvasmányról szólván, érdeklődésünk ezúttal elsősorban az 1530 utáni, nyomtatott, magyar nyelvű munkákra irányul.)

Kíséreljük meg szétválasztani a már akkor is, az egykorú kortársak szerint is hasznos, célszerű, tanító, hitbuzgalmi; egyszóval az ismereteket terjesztő irodalmat a szórakoztató olvasmánytól.

Kezdjük azzal, hogy a *szórakoztató* és az *olvasmány* szavakat a XVI. századi olvasó nem ismerte. Azért kerültek mégis az előadás címébe, hogy mondandónkat a szó mai értelmében határolhassuk körül.

A szórakoztató XIX. századi szó, az olvasmány pedig XVIII. századbeli.

Dehát akkor mi helyettesítette, volt-e egyáltalán ennek megfelelő kifejezés, vagy csupán mi igyekszünk azt a hajdanvaló *pius lector*-ra erőltetni?

Pesti Gábor 1536-ban Bécsben kiadott ezópusi fabuláinak latin előszavában találkozunk az alábbi mondattal:

„Ezek nem csupán hihetetlen gyönyörűséggel töltik el a halandók lelkét, hanem a tisztességes és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a bölcselők szigorú tanaikkal, mert gyönyörűséges mivoltukkal áthatják az emberek lelkét.”

Vizsgáljuk meg tüzetesebben e mondat két részletét:

„... que non solum incredibili quadam voluptate animos mortualium afficiunt”; ... „cum summa iocunditate in animos hominum penetrant”.

Tehát: incredibilis voluptas; és: summa iocunditas.

A voluptas a XVI. század végi Calepinus szótárkiadás szerint gyönyörűséget jelent, méghozzá szellemi-lelki gyönyörűséget, mert a szóhoz fűzött példamondatok Cicero és Ovidius idézetek.

Eszerint Pesti Gábor a szó legszabályosabb értelmében, Cicerót és a kor humanista szóhasználatát követve írta le a voluptas szót, s ezen esztétikai gyönyört értett.

A iocunditas is gyönyörűséget jelent, a szó előbbi értelmében; Pesti Gábor nyilván nem akart a szóismétlés vétkébe esni. Mi fordíthatnánk újabkori módon is: kellemesség, kedvesség, báj; de ragaszkodjunk inkább a XVI. században használt szóhoz.

Pesti Gábor tehát azzal a szándékkal nyújtotta át az ezópusi mesék magyar szövegét az olvasónak, hogy esztétikai örömet okozzon, mely öröm, a bölcselők tanulmányozásánál (Pesti különválasztja a tudományt a művészettől, jelezve, hogy ő most az utóbbit műveli!) is alkalmasabb; éppen az olvasóban keletkezett gyönyörérzet hatására, tisztességes és hasznos cselekvésre ösztönözni „*a befogadó!*”, ahogy azt divatos mai szóval mondanánk.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy Pesti Gábor számára az általa nyújtott műélvezet, adott esetben a mesék olvasásában való gyönyörködés, magasabb fokú szellemi tevékenység, mint a pusztán ismeret-szerzés, vagy mint tudományos munkák tanulmányozása, tehát mint a közvetlenül hasznos vagy annak tartott irodalommal foglalkozás.

Következésképp az esztétikai norma már 1536-ban világos. Legalábbis az anyanyelven író humanista számára.

De ugyanilyen világos-e a reformáció anyanyelven író hívei számára?

Úgy tűnik, mintha ők a hasznosságot a műélvezet fölé emelnék. Lásd erre vonatkozólag Heltai meséinek gyakorta idézett mentegetőző előszavát, s lásd a közhasznú vallásos-hitbuzgalmi irodalom korabeli özönét.

Úgy tűnik. De talán mégis így; inkább talán mintha eként gondolkoznának: bár az esztétikai gyönyörűség magasabbrendű, a közhasznú (vallásos) ismeretterjesztésnél, a célszerűség mégis azt parancsolja, hogy az igaz keresztény hit általános és végleges elterjedéséig annak kell mindenáron elsőbbséget biztosítani. Tehát időlegesen, s egy adott cél érdekében.

Lássunk bizonyítékokat.

Blasius Eberus tipográfus így köszönti 1573-as magyar nyelvű Ponciánusának latin előszavában Salm gróf főkapitányt, kinek költségén s kinek lakodalmára ez a novellagyűjtemény megjelent:

In rebus ardinis, et consiliis necessariis sollicitudo perpetus non semper constat, nisi relaxatione quada et suavi intermissione temperetur.

„A szakadatlan foglalatzkodás ki nem bírható, ha némi pihenővel és kellemes szünettel nem enyhítjük . . .”

Lényegében tehát Eberus mester is ugyanazt mondja, amit 37 évvel korábban Pesti Gábor, bár a *voluptas* szót itt *relaxatio* helyettesíti.

A kiadó további eszmefuttatása nem hagy kétséget afelől, hogy ő a *Poncianus* magyar nyelvre ültetett változatának kinyomtatásával kulturális küldetést teljesít. Az se közömbös, hogy ez a bécsi magyar Ponciánus, mint más helyen kimutattam, s ezért ezúttal nem részletezem, Bornemisza Péter közeli környezetében keletkezett; mind Salm gróf, mind felesége – a mű lakodalmukra készült jegyajándékként –, Bornemisza patrónusa volt. A reformáció néha egyenest zordonan elkötelezett híve nem tűrt volna maga körül elveitől idegen művet, ha nem méltányolja maga is az olvasás gyönyörűségének magas esztétikumát.

De mielőtt Bornemisza írói fölfogására térnénk, szenteljünk némi figyelmet a gyönyörködésről vallott bölcséleti-esztétikai tanoknak. Azért szükséges erre röviden kitérnünk, mert napjaink közfelfogása minden műbecset megtagadni látszik a „pusztán” szórákoztató vagy XVI. századi szóhasználattal: *gyönyörűséget keltő* irodalomtól, tömegfogyasztási, élvezeti árucikknek bélyegezve azt.

Tény viszont, hogy az esztétikai nézetek erre vonatkozólag a XVI. századi elméleti megfogalmazások óta párhuzamosan két sínen haladnak. Egyik a hasznosság és a esztétikum, *szépség* és célszerűség együttes jelenlétét alapfeltételül tekintő fölfogás, melynek legismertebb definícióját Petőfi adta *A XIX. század költői* című versében; másik a gyönyörködtetést mint olyant jelöli fő elvül, hiszen a gyönyörködtetés önmagában is nemesít, s azt, aki szórákozik egy művön, mintegy fölemeli, kiműveli.

Úgy tűnik, hogy a XVI. századi magyar költők ez utóbbi nézetet vallották. E tanítás legfőbb megfogalmazója Lodovico Castelvetro, akit a sok olasz esztéta közül leginkább ismerhettek nálunk, lévén a lutheri és calvini tanok híve, s mint ilyen 1557-ben emigrált olasz hazájából, hogy az arisztotelészi poétika, mint ő maga nevezte, „vulgarizált” elméletét Miksa császárnak és királynak ajánlva 1570-ben Bécsben (majd másodszer 1576-ban Baselban) közre bocsássa.

Castelvetro így fogalmaz:

„A költészet egyedül csak a gyönyörködtetésre és felüdülésre találták fel, hogy gyönyörködtesse és felüdítse a műveletlen tömeg, a köznép lelkét . . . (ezért) olyan dolgokat kell tárgyal választania, melyeket a köznép meg tud érteni, és amelyek megértve elszórákoztatják őt . . .”¹

S hogy ne higyjük, mindez egy kőbor olasz humanista elszigetelt nézete, vessünk egy futó pillantást a későbbi korok jeles esztétáinak nyilatkozataira:

¹ BENEDEK Nándor fordítása „Az olasz reneszánsz irodalomelmélete” c. kötetből, Bp., 1970. 295.

Friedrich Schiller fejtegeti *Über den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen* című 1792-es tanulmányában, hogy a szépművészetek feladata: gyönyörűséget okozni, mulattatni, s ezáltal boldogítani. „*Vergnügen auszuspenden und Glückliche zu machen.*” „*Die Kunst allein gewehrt uns Genüsse. die . . . durch keine Reue erkaufte werden.*” „Egyedül a művészet részesít oly élvezetekben, melyeket nem kell megbánnunk.” A pusztá erkölcsi tanítás nem egy középszerű munkát hozott már létre, írja Schiller; míg viszont a gyönyör, a mulatság erkölcsileg jobbit – *sittlich verbessert.*²

Azt a klasszikusoktól származó tanítást tehát, melyet Pesti Gábor is hirdetett, még Schiller is magának vallotta.

Nem pusztán a kuriózum kedvéért érdemes idéznünk a jeles Alexander Bernát szavait, aki egy 1903-as tanulmányában Eberus Balázssal csaknem szó szerint azonosan fogalmaz:

„Ha egy kedvelt íróm új munkájának olvasásához fogok, mily jóleső érzéssel készülök rá, helyezkedem el, szellemem felüdítését várom.”³

Ez a kurta kitérő ezúttal természetesen nem személyes állásfoglalás e fontos esztétikai kérdésben, csupán annak bizonyítása, hogy a gyönyörködtetés, a mulattatás, ha úgy tetszik szórakoztatás a reneszánsz kortól mint láttuk, századunk elejéig a legmagasabb fokú műélvezetnek számított.

De ha Pesti Gábor és Eberus Balázs és mint látni fogjuk, mások is így vélekedtek a XVI. századi Magyarországon, akkor kétségtelen, hogy már maguk a kortársak is a gyönyörködtetést tartották igazán irodalomnak, igazán művészetnek.

Ez viszont feljogosít bennünket, kései utódokat arra, hogy lassanként végre felmérve, számba véve s elrendezve a magyar reneszánsz irodalom, a ránk maradt nyomtatványok és kéziratok állagát, szétválasszuk a közhasznú írásbeliséget a kortársak szerint is művészetnek tartott irodalomtól.

S most térjünk vissza Bornemiszához. Lássuk, hogy az *Elektra* és az *Órdögi Kisirtetek* annyi ellentmondás közt vergődő s alkotó szerzője hogyan választotta szét fokozatosan *ön maga életművén belül is* e két fogalmat.

Mikor a prédikációk nyomtatásába fog, a nagyszombati tanácshoz címzett pénzt kérő levelében a közhasznú, tanító írásbeliség mellett tör lándzsát:

„Írtam én is egy postillát, kibe az szokott evangéliumokat nagy büen és oly nyilván megmagyaráztam, hogy akármel falubeli parasztság is könnyen megértheti, kit ezért is mieltem, hogy csak egy gyermek olvasására is sokan tanulhassanak.”⁴

Ebben a nyilatkozatban az is figyelemre méltó, hogy Bornemisza már arra számít: minden családban, „*akármel faluban*” akad legalább egy olvasni tudó gyermek, aki a család tagjainak felolvashat.

Különben az általános olvasni tudás feltételezése a későbbiekben is egyértelmű Bornemiszánál; példa:

„Kit kevesenként az honn lakó gazdák olvassanak meg.”⁵

Kétségtelen, hogy Bornemisza jól ismerte a maga lelkipásztori és superintendensi, nem kicsiny területét; ezért elfogadhatjuk nyilatkozatát és tudomásul vehetjük, hogy a XVI. század utolsó harmadában Magyarországon általánosan elterjedt volt az olvasni tudás.

Bornemisza prédikációs kötetei sorra szépen meg is jelennek, 1573-ban a már 1569. szeptemberben késznek beharangozott első kötet, és így a többi, egészen az 1578 pünkösdjén kiadott negyedik kötetig, melynek kellős közepén, az 525. lapon, az alázatosságról és a kevélységről szóló prédikáció első sorában ez olvasható:

„*Ezeket nem prédikáció gyanánt írom, hanem olvasó tanúság gyanánt, mindazáltal prédikációnak nevezem. Első prédikációkban mint egy tanuló mulatságért szép históriákat és lött dolgokat beszélgetek . . . Mindjárt azután, ugyanazon mulatságért, előszámlálok . . .*” stb.

² Friedrich SCHILLER: *Aesthetische Schriften*. Leipzig é. n. 33–35.

³ Alexander BERNÁT: *A művészet*. Bp., 1969. 202.

⁴ Először közölte SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*, Bp.–Győr–Sopron 1939. 364.

⁵ P. IV. 525.

Ettől kezdve Bornemisza az *Ördögi Kisirtetekig* ezt a felfogást érvényesíti, mint író tehát a prédikáció-műfajon belül átlép egy másik, egy új, egy magasabb esztétikai minőségbe; az ígéhirdető lelkesből mulattató író, a hasznos irodalom művelőjéből ismét (mint már a Magyar Elektra fordításakor) esztétikai értéket közvetítő művész lesz.

Végeredményben tehát a XVI. századi író az a kérdés (is) foglalkoztatta, hogy: „a szép, a szépben gyönyörködés által is lehetek-e jobba, avagy csak a hasznos tanítás által?” Ily módon – a könyvnyomtatás és ennek folytán új, szélesebb olvasórétegek bekapcsolódása által a *tetszés: értéket jelölő szemponttá vált*. Ami szép, az tetszik, s ami tetszik, az szép; – s milyen érdekes, hogy a *placeo* ige – „*placet mihi*” – a korabeli értelmezésben azt is jelenti, hogy valamit jónak tartunk. *Placet: tetszik*, tehát jó.

Vegyük most tüzetesebben szemügyre az imént idézett Bornemisza-szöveget.

„Nem prédikáció gyanánt írom, hanem *olvasó tanúság* gyanánt.” Mi ez az olvasó tanúság? *Tanuló mulatság*. A *mulatság* szót kétszer is használja. Mit értsünk mulatságon, ami, mint jól tudjuk, az „*időt mulatni*” kifejezésből származik?

A Burián János középiskolai használatra készült magyar–latin szótára szerint *mulatság = delectatio, oblectatio*.⁶

Györkös Alajosnak a klasszikus latin auktorok szókincséből összeállított *Latin–magyar szótára*⁷ szerint a *delectatio = élvezet, mulatság, szórakozás*; az *oblectatio = élvezet, kedvtelés, gyönyörűség*. A *voluptas* szó 2. értelmezését viszont így adja meg: *mulatság*.

Miből viszont következik, hogy *Bornemisza mulatság szava azonos tartalmú Pesti Gábor voluptas-ával és Eberus Balázs relaxatio-jával*.

Mivel óhajtja gyönyörködtetni Bornemisza az olvasót?

„*Szép históriákkal és lött dolgokkal*.”

Ugyanazzal, amivel Pesti és amivel Eberus Balázs.

Ezek szerint tehát egy humanista műveltségű, lelkeszi hivatást választott XVI. századi értelmiségi számára a magasabb fokú esztétikai élvezetet képviselő szórakozást az elbeszélő próza jelentette.

Ilyen elbeszélés végeredményben *Pesti fabuláskönyve*, *Heltai Száz fabulája* éppúgy, mint *Eberus és Heltai Ponciánusa*, mint *Bornemisza* prédikációinak említett fejezetei és mint az *Ördögi Kisirtetek*, de akár *Heltai magyar krónikájának számos részlete* is. (Az *Ördögi Kisirtetekben* és több más ének-szerzőnél még egy kifejezés jelenik meg, mint az örömrzés felkeltésének egy sajátos változata: a vigasztalás, *consolatio*. „*Vetek együtt magamat is vigasztaltam*.” 224.)

Első pillantásra szemet szúr, hogy mindez: *próza*. De ezzel a fogalommal is bajba jutunk, mert a *prosa* szót akkor a mai értelemben nem ismerték. Mezey László szerint a középkorban „A szekvencia, melyet a magyar egyház *prosa* néven ismert, a középkori misék tanító, elmélkedő éneke volt.”⁸ A XVI. században ez a jelentés már módosult, s a *folyó beszédet* érthették alatta, bár ezt a kifejezést csak a XVII. századtól ismerjük, mint a mai értelemben vett próza definícióját.

Kisegít viszont zavarunkból Balassi *Szép magyar Komédiájának* egy helye, mégpedig az első felvonás negyedik jelenetének latin nyelvű magyarázó sora, ami ugyan mind a ma kutatója, mind a kortársak által ismert közhelyet tartalmaz, mégis jobb Balassinál föllelnünk, mint másutt, mert így egykorú magyar forrásra hivatkozhatunk: *Silvanus Amore Juliae incensus partim carmine, partim soluta oratione deflet et absentiam et crudelitatem Juliae*. Sylvanus, kit Júlia szerelme éget, *részint énekben, részint kötetlen beszédben* siratja Júlia távollétét és kegyetlenségét. Mai szóhasználattal: részben versben, részben prózában siratja . . .

Pesti Gábor; a bécsi Ponciánus fordítója; Heltai és Bornemisza tehát *kötetlen beszédben* fogalmazott *elbeszélések* alakjában adja elő gyönyörködtető mondandóját. Ha meggondoljuk, hogy ez

⁶ Bp., 1907. 2. kiadás.

⁷ Bp., 1960.

⁸ MEZEY László: Deákság és Európa, Bp., 1979. 205.

egybevág az általános európai fejlődéssel – lásd Boccaccio –, elégedettek lehetünk; ha azonban azt tartjuk szem előtt, hogy az általunk ismert egykorú nyomtatványok és kéziratok mily csekély százalékát teszik ki e művek, akkor nincs okunk az örvendezésre.

Kérdés: jelen van-e az *incredibilis voluptas* felkeltésének, a gyönyörködtetésnek humanista szándéka a korabeli *kötött beszédben*, az énekben, a versben?

Jelen van, mégpedig a krónikás és a szerelmes verses epikában egyaránt.

A Heltai *Cancionale* tömör közlését: „*gyönyörűségek* olvasására és hallgatásra” nyugodtan vonatkozathatjuk a magyar nyelvű történeti tárgyú verses epika egészére, hiszen Heltaiék is így értették.

Az Argirus királyfiban pedig ez olvasható:

És az olvasóknak *mulatságul* adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Nyitott kapukat döngetünk, amikor arra emlékeztetjük magunkat, hogy a „szép” jelző pusztán jelenléte is a mulattatás, a gyönyörködtetés bevallott szándékára utal. A *szép* korabeli ily értelmű latin megfelelője az *elegans* („*Historia elegantissima regis Tancredi filiae*”: *Gismunda és Gisquardus históriája*; lásd Györkösy *elegans* = választékos, finom, izléses.) Ily módon tehát minden széphistóriát, főleg ami önmagát annak nevezi, legalább szándékában a hasznosságon túli, magasabb esztétikai célkitűzésű műalkotásokhoz kell sorolnunk. És egyáltalán: bárhol, ahol e kor irodalmában a *szép* jelzővel találkozunk, mindig fel kell figyelniünk a művész szándékára és a mű esztétikumára s fel kell tételeznünk egy magasabb rendű esztétikai hatáskeltés igényét. A bennünket érdeklő szempontból ezúttal mindegy, hogy a költő nevezte-e művét széppnek, vagy a kiadó tette bele a címbe ezt a jelzőt, mintegy „reklámfogásként”.

Kérdés, hogy olvasmányok-e ezek a széphistóriák, vagy inkább éneklésre szánt szövegek? Sok széphistória nem igazít el egyértelműen.

Néktök emléközöm, ha meghallgatjátok

(Nagybáncsai: *Hunyadi János vajda*)

Egy szép dologról én emléközném
ha meghallgatnátok

(Szilágyi és Hajmási)

Egy régi dologrul most nektek szólok,
Kérlek, hogy fejenként ráhallgassatok

(Valkai: *Bánk bán*)

Kit ha meghallotok, majdan csudáltok

(Szegedi Veres: *Titus és Gisippus*)

Eszerint tehát hallgatósághoz szólnak.

Viszont más helyen ilyesmi áll:

Gyakran históriát, tudom hallotok,
Szép dolgokat krónikákból olvastok,
Ez dologról tudom, nem hallottatok,
Szép lött dolgot mondok, kérek, halljátok.
Éneklésem nyújtom most Tancredusról . . .

(Enyedi György: *Gismunda és Gisquardus*)

Ilosvai Péter is arra hivatkozik Toldijában, hogy

Keveset olvasok róla krónikában,
maga méltó volna írni ezt is abban;
az énekszerzők is feledkeztek dolgokban.

Mind a ketten, Ilosvai és Enyedi, s véletlenül mindketten 1574-ben, a krónikát olvasmányként említik, saját művüket viszont éneknek nevezik. Ilosvai határozottan meg is különbözteti az olvasásra szánt krónikát a műbecset képviselő énektől: nem elég, hogy a krónikákban kevés szó esik Toldiról, ráadásul „az énekszerzők is feledkeztek dolgokban” – tehát mulatságuul szánt gyönyörködtető művek sem születtek a Toldi-témából.

Kortársak tanúsága szerint tehát a széphistóriákat énekelték is, olvasták is. Bár a *hallani* ige azt is jelentheti, hogy valakinek a felolvasását hallgatták.

Ha a legszebb, a művészileg legértékesebb széphistóriát, az *Eurialus és Lucretiát* nézzük: akkor szinte bizonyosra vehetjük, hogy ezt az 541, hatsoros strófából álló verses regényt nem énekelték, nem énekelhették el egy ülésre, egy hallásra; ezt olvasni kellett, ez olvasmány volt. (Hacsak egy többnapos ünnepen részletekben nem adták elő.) Sok más széphistóriáról is elmondhatjuk ugyanezt. De akkor mégis miért ének, miért verses mű, miért nem próza?

Térjünk vissza egy pillanatra az *Argirus* már idézett strófájához. Előbb a *multság* szó kedvéért idéztük, bizonyoságuul hogy műalkotásról van szó; most viszont az *olvasás* és az *ének* szavak együttes jelenlétére hívom fel a figyelmet:

És az olvasóknak multságú adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Kinek adta? Az olvasóknak. Mit? Egy éneket. Miért? Multságú.

Ennél pontosabb választ mi sem adhatunk, ma sem fogalmazhatnánk meg. Különbén ez pontosan ugyanaz a megfogalmazás, mint amit már Bornemisznál láttunk egyik prédikációját idézve.

Az esztétikai gyönyörködtetés céljából fogalmazott széphistóriát tehát olvasók számára írják és nyomtatják, de verses formában. A verses széphistória: szórakoztató olvasmány. (Természetesen azért ezeket is énekelhették, lakodalmakon, családi ünnepeken részleteket adtak elő lantkísérettel, zene-szóval.)

De ha a verses széphistória szórakoztató olvasmány: akkor miért nem fogalmazták a szó mai értelmében vett prózában, mint ahogy azt például Heltai tette? Miért ültették át versformába még a prózai eredetét is?

Nyilván azért, mert a kötött formát művészbnek tartották, éppen a köznapi beszéd-től való különbözősége miatt. A vers olvasása (és természetesen hallása, mert lehetséges, sőt valószínű, hogy a magányos olvasó is hangosan olvasott) többféle, többretű, magasabb szintű, bonyolultabb gyönyörűséget adott vagy adhatott. Üteme, ritmusa, zeneisége, rímei, fordulatai, választékossága megannyi műélvezési lehetőség.

Mint már említettük: e szórakoztató, tehát esztétikai értéket nyújtani szándékozó olvasmányok tartalmilag két csoportra oszthatók: történelmi és szerelmi témák. A kettő gyakran egymásbaolvad. A szorosan vett krónika (Heltai) és a szorosan vett prédikáció (Bornemisza) is átemelkedhet néha az *incredibilis voluptas*-t nyújtó művészi irodalomba; a szerzők ilyenkor e szándékukat és becsvágyukat félreérthetetlenül közlik az olvasóval. (Lásd Bornemisza: „*Ezeket nem prédikáció gyanánt írom.*”) Mai kifejezéssel meghatározható műfajuk az epika.

A történelmi témák nagy száma talán mintha magyar sajátosság lenne. Bár ez kérdés. A szerelmi témának, mint esztétikumnak jelentőségéről Klaniczay Tibor idevágó tanulmánya óta⁹ annyian szölkát,

⁹ KLANICZAY Tibor: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban, a Hagyományok ébresztése c. kötetben, Bp., 1976.

s ez a kérdés oly egyértelműen tisztázott, hogy ismétlésekbe bocsátkozni fölösleges. Csak a hetvenes években több, mint huszonöt verses szerelmi regény jelenik meg; miből ésszerűen következik, hogy a magyar irodalom a hetvenes évekre elérte a kor-kívánta színvonalat, s a hasznos, a célszerű irodalom korlátainak nyűgétől megszabadulva, esztétikai élményt nyújtó művészetté vált. Érdekes viszont, hogy *ez elbeszélő művészet!*

Ebben az összefüggésben arra is figyelmeztetni kell magunkat, hogy mikor Balassi a *Szép magyar komédia* ajánlásában *Nagyciklusát* ígéri az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak, akkor ő félreértetetlenül *epikus jellegű műre gondol*: nemcsak ékes énekekkel óhajtja gyönyörködtetni őket, írja, hanem „*valami dolgok az én szerelmemben megtörténtek, mindazokról írt szerelmes levelekkel*” is. Nota bene: *ékes = elegáns!* Íme ismét a humanista esztétikai fogalomnál vagyunk! Egyébként ne feledjük, hogy az *Eurialus és Lucretia is szerelmes levelek fűzője!*

A magyar reneszánsz szórakoztató olvasmányainak anyaga tehát kisebb részben epikus próza, nagyobb részben pedig epikus költészet.

De ha ez a szórakoztató irodalom valójában – legalább szándékát tekintve – magas szintű költészet, ha a kor olvasói számára ez tartalmazza az igazi esztétikumot: akkor hol marad a mi mai szóhasználatunk szerinti líra?

Miért hiányzik a líra a kor – általunk kikövetkeztetett – esztétikájából? S miért a nyomtatott kiadványok sorából? S főleg miért hiányzik az *olvasmányok* közül?

Nem azért, mert mi kirekesztettük. Nem is azért, mert Balassiig jószerint alig akad lírai költemény, leszámítva a zoltárparafrázisokat.

Az a gyanúnk, hogy a szó mai értelmében vett lírai verset Balassiig nem tekintették *olvasmánynak*. Műalkotás volt az kétségek nélkül, de nem olvasmány, hanem *dal*. *Carmen*. (Vagy *cantio*.) S mint ilyen inkább zene, vagy egyszere zene is, költészet is. A dal valóban csak a dallammal együtt érvényes. Dallam nélkül aligha szavalták. Viszont szöveg nélkül talán már inkább dudolták, miközben, aki dudolta, azért a szövegre is gondolt.¹⁰ Lásd továbbá *A régi magyar vers* című Komlós Tibor által szerkesztett kötet (Bp., 1979) idevágó tanulmányait. Balassi volt az első, aki saját életművén belül, úgy a „három igen szép újlatin költő” közös kötetének megszerzése táján, fokozatosan olvasmányokká, olvasásra szánt versekké nemesítette dalait, amelyek addig közismert és népszerű dallamok muzsikájára jártak. Saját kézírásában fennmaradt epigrammái aztán már végképp nem tekinthetők dalnak.

Egyszóval tehát nem a költészet, hanem az *olvasmány* fogalmának köréből rekesztődik ki a mi mai fogalmaink szerinti, Balassi előtti világi líra, legalábbis amennyire a korabeli megnyilatkozásokból ez következtethető. Bár azért itt is megvannak a nyomai annak, hogy a költő, ha jelezni óhajtotta: versét a szó humanista értelmében vett műalkotásnak szánja – szerét ejtette, hogy ebbéli szándékát hallgatója tudomására hozza. Így értelmezendő az a gyakran megtárgyalt s tisztázott közlés, hogy az éneket a költő „*az ő vig kedvében szerette*”; noha éppenséggel szomorú volt. A vidág ugyanis nem más, mint *delectatio, oblectatio*, vagyis ismét a magasabb rendű gyönyörkeltés humanista fogalmánál vagyunk; a költő tehát delectáló, mulattatni vágyó, esztétikai élvezetet adó kedvében van, s ennek kinyilvánításával mintegy meghatározza művének műfaját. (Lásd például Bornemisza: *Cantio Optima*.) A *vig* kedvében tehát azt jelenti: „*az ihlet állapotában*”.

Marad feladatul annak tisztázása, hogy miért éppen a hetvenes években, de akkor lenyűgöző egyöntetűséggel jelentkeznek az esztétikai igényű mulattató olvasmányok, Heltaitól Bornemiszáig, szerelmes széphistóriáktól történelmi tárgyú elbeszélésekig, meséktől novelláig? Addig csak Pesti Gábor árválkodott egymagában, a korai előfutárok közös sorsában, a kortársak feledésében osztozva.

Kitérő: Tinódi magaösszeállította kötetét nem soroljuk egyértelműen a humanista ihletésű szórakoztató olvasmányokhoz, mert ő, miközben egy ősi hagyományt képvisel, bevallottan a hasznosság jegyében működik: „magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes-tisztösségös megmaradásokra, az

¹⁰ Lásd erre vonatkozólag MEZEY László: i. m., különösen a VI. fejezetet.

pogán ellenségnek mimódon ellen állhassanak és hadakozjanak”; ő azért adja ki énekeit, hogy tudósításai „végemlékőzet” vagyis hiteles dokumentumok legyenek az utókor számára. Bár azért, és ez nagy figyelmeztetés, ő is hivatkozik az *Aeneis*re sőt, a bűvös *gyönyörűség* szót is használja; „*vagy nyereség, avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség.*”

Gondolatmenetünket különben az sem zavarja meg, ha úgy ítélünk: Tinódi 1554-es krónikáját, akárcsak a *Heltai-Cancionáléban* kiadott egyes műveit a századvégi olvasó olvasmányként élvezte, mint ahogyan főlölleges elősorlunk, miféle széphistóriák keletkeztek már a hetvenes évek előtt a *Voltér és Grizaldisztól* a *Vitéz Franciskóig* és tovább, hiszen ezeket is a *hetvenes években, illetve a hetvenes évektől kezdve nyomtatják.*

Kitérőnkhez tartozik Tinódi ellenpólusa: a kor egyetlen, tudós köröknek szánt magyar nyelvű auktor-kiadása, Baronyai Detsi János Salustius-fordítása. Baronyai, miközben az anyanyelvű humanista prózát a legmagasabb szinten műveli, igyekszik vállalkozását a reformáció hasznossági követelményeihez igazítani:

„*hasznónak itelem lenni, hogy ez írás ne csak azoknak használna, kiknek főképpen és kiváltképpen hasznokra és tanulságokra magyaráztam volna meg: hanem minden egyéb renden való embereknek is, azoknak ez könyv kezekben jutna.*”

Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy műve gyönyörködtetni is óhajt, tehát esztétikai célkitűzésű:

„*akarék ez dologgal minden rendbéli tudós embereknek de főképpen az felsőrenden valóknak példát adni és úgy mint utat mutatni, mint kellene tisztesség mulatságokkal magokat gyönyörködtetni és úgy, mint egyéb gondjoktól megújítani.*”¹¹

A szónak ebben az értelmében Baronyai műve is felüdülést nyújtó szórakoztató olvasmány: *gyönyörködtető, megújító vagyis gondűző, mulattató írás* – szinte eretnkség e három jelzőt éppen Salustius magyaráztásával kapcsolatban leírni, s mégis maga Baronyai használta ezeket a szavakat egyetlen mondatban! Mivel azonban a magyar Salustius mégsem erőltethető a *Ponciánus* és a verses széphistóriák világába, hiszen ezt a magányos virágot kevesen ismerték, és semmiképpen sem azok olvasták, akik mondjuk csak a Markalfban gyönyörködtek: mint egyedi jelenséget, külön kell kezelnünk.

Még sincs tanulság híján Tinódi és Baronyai összehasonlítása, e vonatkozásban egy lapon említése, mert láthatjuk, hogy mindketten mennyire hasonló, szinte azonos fölfogást, esztétikai hitvallást képviselnek könyveik előszavában.

Térjünk vissza a kitérő után a felvetett kérdéshez, hogy tudniillik miért főleg a hetvenes évektől kezdve tűnnek fel tömegesen a szórakoztató olvasmányok a XVI. századi magyar irodalomban? (A főleg szó használatára többek között Heltai *Száz fabulája* kötelez, mert az már 1566-ban megjelent.)

1) A reformáció eddigre tért hódított; megindult ugyan a tridenti zsinat befejezése utáni úgynevezett ellenreformáció, mégis sikerült tartósan megalapozni a Luther, Calvin és mások által terjesztett hitelveket; elegendő bibliai história, többféle bibliafordítás jelent meg, országszerte terjedtek az egyházi használatú énekeskönyvek, hitbuzgalmi iratok, prédikációgyűjtemények, káték, hitmagyarázatok. Most már szóba kerülhetek a világibb ihletésű, esztétikai gyönyörűséget keltő művek, főleg, ha külső körülmények is kényszerítőleg kedveztek kiadásuknak. (Lásd például az erdélyi fejedelmi cenzurarendeletet és ezzel összefüggésben Heltai *Ponciánusát*.) Arra kellett csak ügyelni, hogy valamilyen erkölcsnemesítő célzatot rá lehessen fogni e mulattató olvasmányokra, ami minden esetben meg is történt.

2) Ehhez járult a természetes fejlődés: humanista alapműveltségű tehetséges művészek, mint Heltai, Bornemisza, Bogáti Fazakas, Enyedi György előbb-utóbb ki kellett, hogy törjenek a célszerűen hasznos vallásos irodalom zárt köréből.

3) Harmadjára: felnőtt, kialakult egy olvasóközönség is, melynek olvasási vágyát nem elégítette ki a hitbuzgalmi és ismeretterjesztő irodalom. Szórakozni, „mulatni” vágyott. Ha pedig már van egy

¹¹ Fakszimile kiadás, Bp., 1979. VARJAS Béla gondozásában.

könyveket olvasó – és vásárló – közönség, a nyomtatóműhelyek és könyvárusok máris készséggel gondoskodnak igényei kielégítéséről. Azt terjesztették viszonylag olcsón és nagy példányszámban, aminek tömeges eladását remélhették. A prédikációk és más lelki épülésre szánt művek nemigen terjedtek túl a szerző egyházkerületén, s ott is hány példány maradt a terjesztők nyakán, mint például Bornemisza postilláiból, melyek eladhatatlanságáról a Bornemisza–Máriássy levelezés a bizonyosság. Ugyanakkor viszont az *Ördögi Kisirteteket* elkapkodták, akárcsak a kolozsvári és debreceni nyomda ponyvafüzetét. (?)

De amikor a ponyvafüzet szót használjuk, ne feledkezzünk meg eddig kifejtett gondolatmenetünkről, hogy tudniillik az általunk ma szórakoztató olvasmányoknak nevezett művek az esztétikai gyönyörködtetést szolgálták, tehát ezek képviselték akkor, a korabeli olvasók és írók szerint is, az igazi szépirodalmat.

S hol jelentek meg? Amint azt Varjas Béla értekezése kimutatta: ott, ahol a legnagyobb számú és legigényesebb volt az olvasóközönség. Pesti előfutárnak tekinthető fabuláin, a bécsi *Ponciánuson* és az 1592-ben Debrecenben kiadott Laskai-féle *Ezópuson* kívül valamennyi szórakoztató prózai olvasmány Kolozsvárott látott napvilágot. Persze ez a valamennyi is igen kevés; ha a Nagy Sándor-elbeszélést és (némi fontolgatás után) a *Markalfot* is ideszámítjuk, no meg a *Kopaszágnak dicsireit*, akkor összesen öt prózában fogalmazott szórakoztató olvasmány jelent meg Heltainál. Kettő pedig Bécsben s egy Debrecenben. A Heltai-nyomda *Száz fabulája* és *Markalfja* még ebben a században újra megjelent; egyik Németújvárott, másik Monyorókeréken. A debreceni *Ezópus-életrajz* szintén másodszer Monyorókeréken, a kolozsvári *Ponciánus* pedig a XVII. század folyamán többször. Ezeknek tehát sikerük volt, hiszen az ország más államszervezetéhez tartozó, távoli részén nyomtatták újra őket. A verses széphistóriák leginkább Debrecenben és Kolozsvárott találtak nyomdai vállalkozókra; a példa kedvéért érdemes egyetlen esztendő debreceni termését felsorolni. 1574-ben jelent meg Debrecenben: Ilosvai: Toldi; Nagy Sándor; Istvánfi: Volter és Grizeldisz; Kákonyi: Cyrus és Astiages; Nagybáncai: Hunyadi János; Ráskai: Vitéz Franciskó; Valkai: Bánk bán; Varsányi: Xerxes. És ezek csak a bennünket most érdeklő krónikás és szerelmes széphistóriák, melyekhez még azt kell megjegyeznünk, hogy Istvánfi éneke 1539-ben, Kákonyié 1549-ben, Nagybáncaié 1560-ban, Ráskaié 1552-ben, Valkai 1567-ben, Varsányié 1561-ben keletkezett. Mégis éppen most, a hetvenes évek közepén kerülnek kinyomtatásra, nyilván azért, mert most van olvasóközönségük. Eddig inkább *hallgatóságuk* volt. De most válnak szórakoztató olvasmánnyá.

Mostani ismereteink szerint a szerelmes történetek között legnagyobb sikere Enyedi György *Gismundájának* volt: 1574-ben írta, három év múlva megjelent és utána még kétszer ebben a században; Petrőczy Kata Szidónia még százhusz esztendő múlva is emlegeti:

Valamint Gismunda kedves Guisquardusát
Szerette igazán, sehol annak mását
Nem lelte, úgy én is szeretlek . . .

Enyedi György unitárius teológus Itáliából hazatértében (Boccaccio nyomán) Beroaldóból fordította ezt a minden ízében *incredibilis voluptas*-t árasztó széphistóriát; lám, az élete derekán püspökké lett lelkész 1574-ben már nem restelli az esztétikai célzatú mulattatást, nevét sem titkolja szégyenlősen, mint annyi más kortársa.

Emellett a ránk maradt szórakoztató olvasmányok e legsikeresebbje társadalmi tanításában is a leghaladottabb, mely tényt az sem kisebbít, hogy a boccaccioi mese bizony untig ismert: „*az paraszt Gisquardus*” reménytelenül beleszeret az utánahaló királykisasszonyba.

Az nemesség nem csak külső nemesség
Mert nem testnek, de elmének ékesség
Nem atyától származik az tisztesség,
De tulajdon természeti ékesség.

Mindnyájunk eredeti Istentől,
Születésben származunk atyáinktul
Jó életünk adatik csak Istentül,
Az nemesség: jó erkölcs folyásából.

Ilyen és hasonló sorok olvastán-hallatán ugyan csak bólogathatott az egykorú közönség: „*honn lakó gazdák*”, mint Bornemisza nevezi őket; újsütetű értelmiségiek, egyszerű sorból felvergődött lelkészek, ügyvédek, uradalmi tisztviselők, kereskedők, iparúzők, városi és mezővárosi polgárok; de áltatnánk magunkat, ha a sikert csak ennek tulajdonítanánk; a szerelem, a szerelmi vágy ecsetelése akkora érdeklődést keltett, hogy későbbi kiadások megtoldották a derék unitárius lelkész szövegét! Heltai Gáspár özvegyének és fiának nyomtatóműhelye nem elégedett meg Enyedi György szemérmes, bár érzékletes tömörségével és megbízott egy versszerzésben jártas ismeretlen, hogy bővítse az amúgy is *elegantissima* szerzeményt még több *gyönyörűséggel*, nagyobb *mulatságot* szerezvén így az olvasóknak. Ezt a bővített kiadást vette át aztán a monyorókeréki és a többi. Mint Komlovski Tibor írja a *Széphistóriák* 1975-ös kiadásának utószavában erről a Gismundáról: „Az Enyedi törekvéseivel ellenkező kiegészítések biztosították a széphistória későbbi népszerűségét.” (206.)

Ha magunk elé tesszük a *Gismunda* Varjas Béla gondozásában 1942-ben Kolozsvárott kiadott két változatát, akkor nyilvánvaló, hogy a betoldások részben az események kicsit tudálékos, humanista kommentárjai az *olvasóhoz* (és már nem a hallgatóhoz!), részben pedig magának Gismundának érvei a szerelem, mint ma mondanánk, „osztályok felettisége” mellett.

Itt már tehát egy kiadói beavatkozást értünk tetten, mégpedig az olvasó érdekeinek figyelembevételével a kikapcsolódás legszorosabb értelmében. Bizonyíthatóan megjeleni tehát a szórakozni vágyó olvasóközönség, mely szerzőt és kiadót igényeivel irányít.

A szórakoztató olvasmány fejlődéstörténetének új szakaszába lépett.

István Nemeskürty

LA LECTURE AMUSANTE ET SON PUBLIC EN HONGRIE AU XVIe SIÈCLE

C'était l'utilité que la littérature hongroise de l'époque de la Réforme s'est proposé comme but principal. Aujourd'hui nous appellerions cette activité d'auteur ayant un caractère didactique et pieux la littérature d'éducation publique: des histoires de la Bible, des traductions de Bible, des chansonniers ecclésiastiques, des recueils de sermons, des explications de la foi.

Mais quand, aux années soixante-dix du XVIe siècle, d'après l'opinion des contemporains, l'imprimerie a déjà rempli sa tâche d'utilité, la conception littéraire de l'Humanisme, ayant un but esthétique, passe de nouveau au premier plan. Les auteurs des lectures imprimées tâchaient d'amuser les lecteurs, ce qui était, d'après leur opinion, la tâche principale de la littérature. La théorie de la littérature de la Réforme ayant pour but de donner un plaisir esthétique et d'amuser, a été représentée en Hongrie avec la plus grande influence par l'oeuvre de Lodovico Castelvetro, publiée en 1570 et pour la seconde fois en 1576 à Vienne et à Bâle.

Dans l'activité d'écrivain de Péter Bornemisza on peut démontrer clairement, jusqu'à quand il écrit ses volumes de sermons sous le signe de l'utilité et depuis quelle date (1578) écrit-il expressément avec le but d'amuser.

La lecture amusante était avant tout un ouvrage de prose épique. Mais, parallèlement avec elles, les chansons épiques en vers sont devenues, elles aussi, des lectures: vingt ou trente ans après leur création, elles ont paru en impression aussi, pour l'amusement des lecteurs (et non seulement des auditeurs).

Jusqu'à cette date, aux années 1570, un public lecteur s'est déjà formé, pour lequel les imprimeries pouvaient travailler déjà avec gain. La plupart des lectures amusantes paraissent avant tout dans les parties les plus évoluées du pays où l'industrie et le commerce sont les plus avancés: à Kolozsvár et à Debrecen.